

Liberalno jugoslovenstvo u *Srpskom književnom glasniku* u 1920-im

GORDANA KRIVOKAPIĆ JOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Autorica analizira odnos liberalnih ideja i jugoslovenske misli, od vremena pojave tih ideja krajem 18. veka pa do procesa konstituisanja jugoslovenske države 1919 — 1921. Zapravo je pojava liberalnih ideja na prostoru Zapadnog Balkana bila osnova na kojoj su se dalje razvijale ideje i pokreti integrisanja prostora na južnoslovenskim osnovama. Glavno postignuće borbe za liberalne ideje tokom 19. veka bile su male državnosti južnoslovenskih zajednica. One su zapravo i definisale prostor kao južnoslovenski prema spoljašnjem okruženju, kao što su pokušavale da i iznutra prošire prostor liberalnog delovanja. U tekstu je data pregnantno osnovna linija tog procesa, kao nova i originalna u južnoslovenskim nacionalnim historiografijama. Pojava, uticaj i delovanje, kao i mesto Srpskog književnog glasnika, percipirane su i analizirane na ovoj osnovnoj liniji borbe i postignuća liberalnih pokreta na prostoru Zapadnog Balkana. Kao širi okvir kristalisanja liberalnog jugoslovenstva, na stranicama SKG-a je negovan individualizam i kritička misao. Oni su omogućili da se problemi, unutrašnji i spoljni, tokom konstituisanja jugoslovenske države, sagledavaju iz različitih i suprotstavljenih uglova, što je analizirano u tekstu.

KLJUČNE RIJEČI: *Srpski književni glasnik, jugoslovenstvo, liberalizam, individualizam, kritička svest, Jovan M. Jovanović Pižon*

/

Medju mnogim pojavnim oblicima jugoslovenstva, jugoslovenska misao odnegovana u *Srpskom književnom glasniku* je medju najznačajnijima. U tom časopisu objavljuju kao autori značajni intelektualci i umetnici. Danas bi okupljanje u jednom časopisu toliko raznovrsnih i različitih individualnosti,

tako kritički usmerenih i jednih prema drugima i prema svim bitnim političkim, društvenim i kulturnim fenomenima, bilo teško postići, u bilo kojoj od nekadašnjih jugoslovenskih sredina.

No, nisu samo intelektualno jake individualnosti, koje su se oblikovale na širokom i dubokom upijanju evropskog društvenog, političkog, kulturnog, umetničkog i književnog nasleđa, učinile časopis toliko značajnim. Učinio je to i sam koncept, koji je bio originalan i dosledno sproveden. Njihove pojedinačne karijere jesu bile velike, ali je njihov udruženi poduhvat bio jedinstven fenomen, do sada neponovljiv u našoj, južnoslovenskoj kulturi.

Naoko, časopis, koji je izlazio dvaput mesečno bio je sadržajem konvencionalno zamišljen. Imao je rubrike uobičajene za časopise tog vremena i širok raspon tema, od književnosti do prikaza knjiga. Snagu i originalnost su mu, međutim, pre svega davali negovanje individualizma i kultivisanje kritičke misli.

Uvek je bilo pitanje, skoro nerazrešivo, koji su to procesi na ravni pojedinca i zajednice, omogućili Srbiji, zemlji bez vidljivog potencijala, čija istorija je bila "sporo kretanje između klanja i oranja",¹ da napravi jugoslovenski uzlet, da izade iz svog malog srpskog društvenog miljea u veliki jugoslovenski projekat, kroz realizaciju jedne velike državne ideje koja je zamišljena ne samo kao okvir za stabilniji život nego i kao osnova za stvaranje južnoslovenskog/jugoslovenskog kulturnog identiteta. *Srpski književni glasnik* omogućava da se prati razvoj individualizma i kritičke svesti, kao najšire podloge plasiranja osnovnih liberalnih i demokratskih ideja u srpskom društvu. Zatim on omogućava da se vidi da ovo nije proisteklo samo iz višeslojnog uticaja širokog evropskog nasleđa, pre svega engleskog, francuskog, italijanskog i nemačkog, kroz školovanje pojedinaca iz Srbije u tim zemljama. Dubinski, svi ti intelektualci i umetnici okupljeni oko *Srpskog književnog glasnika* bili su proizvod stoletnog mešanja dva nasleđa, habzburškog srednjoevropskog i srpskog balkanskog, koji se formirao kroz proces oslobađanja od Osmanlija i izgradnju države.

Samo da navedemo najuglednija imena, ona među osnivačima, urednicima i glavnim saradnicima, koja su po poreklu, društvenom i intelektualnom

1 Čuvena rečenica Ive Andrića, koju je profesor Milorad Ekmečić uzeo za naslov i moto svoje istorije srpskog i ostalih jugoslovenskih naroda, bez kojih nije moguće ispisati istoriju ni srpskog naroda, kako je on to mislio: Милорад Екмечић, *Дуго кретање између кланја и орања. Историја Срба у Новом веку 1492 - 1992*, (Београд: Завод за уџбенике, 2007, Библиотека Јазон, књига 15).

formiranju, proizašla iz tog mešanja: braću Bogdana i Pavla Popovića, njihovog brata Dimitrija Popovića, pa Slobodana Jovanovića i Milana Predića.² Ali i ostali među osnivačima, urednicima i glavnim saradnicima su bili to isto: po rođenju iz Srbije ali po školovanju i načinu života iz socijalnog jezgra između Pančeva, Beograda, Šapca, Vukovara, Osijeka, Novog Sada, i prstena oko njega.³ A odatle je put vodio prema Zagrebu, i obrnuto. Odatle njihovo jugoslovenstvo. Jedan od najfinijih izraza toga dogodio se na prelomu 19. u 20. stoleće, kroz susretanje i prelivanje hrvatske i srpske moderne u književno-

- 2 Bogdan Popović (1864 – 1944) je bio univerzitetski profesor od karijere, književni kritičar i esejista, teoretičar i istoričar književnosti. Brat Pavle Popović (1868 – 1939) je bio profesor univerziteta od karijere, istoričar književnosti i književni kritičar takođe. Obojica su bili akademici, a brat Dimitrije Popović je (1866 – 1940) bio poznati diplomata i istoričar. Otac Jovan Popović je bio advokat, rodom iz Vukovara. Po majci Savki Marković, oni su bili izdanci srpske zajednice u Zemunu, u graničnom pojasu Monarhije prema Kneževini Srbiji. Deda po majci je bio Stefan Marković, „polkovnik i kavalir“, sekretar kneza Miloša, ugledni političar, više puta ministar, član Društva srpske slovesnosti. Slobodan Jovanović (1869 – 1958) je bio univerzitetski profesor od karijere, akademik, teoretičar prava i istoričar, političar. Njegov opus dostiže 26 studija, monografija, sinteza, iz oblasti istorije i pravnih nauka. Tokom 1939 – 40. objavljeno je 17 tomova njegovih sabranih dela. I njegovo poreklo je između tzv. Južne Ugarske i Severne Srbije. Otac, ideolog Liberalne stranke i političar Vladimir Jovanović, a majka Jelena Marinković iz srpske trgovačke porodice iz Novog Sada, gde se Slobodan i rodio. Milan Predić (1882 – 1972), Pančevac, bio je sinovac slikara Uroša Predića, književnik, jedan od urednika SKG-a u međuratnom periodu. Karijeru dramaturga i upravnika Narodnog pozorišta u Beogradu je gradio uz Milana Grola. O profesionalno-prijateljskom društvenom miljeu Milana Grola vidi: *Мира Радојевић, Милан Грол*, (Београд: “Филип Вишњић”, 2014).
- 3 Novu seriju časopisa su u jesen 1920. pokrenuli Bogdan Popović i Slobodan Jovanović i jedno vreme ga i uređivali. Uz široko postavljen uređivački odbor, smenjivali su se urednici Svetislav Petrović, Miodrag Ibrovac, Milan Bogdanović, Milan Predić, Božidar Kovačević. Širok krug saradnika uključivao je i značajan broj elitnih imena srpske, hrvatske i drugih južnoslovenskih književnosti, kao i naučnog života. Tu objavljuju tekstove: Jovan M. Jovanović (Pižon), Adam Pribičević, Eugen Mautner, Kosta Kumanudi, Bogumil Vošnjak, Slobodan Jovanović, Milan Đ. Čedomir Mitrović, Svetislav Petrović, Miloš Trivunac, Milan Begović, Miloje M. Vasić, Jovan Cvijić, Milan Vlajinac, Isidora Sekulić, Ante Tresić Pavičić, Aleksa Šantić, Dragutin M. Domjanić, Bogdan Popović, Kosta Strajnić, Vladimir Ćorović, Milan Bogdanović, Svetozar Matić, Branislav Miljković, Sibe Miličić, Mileta Jakšić, Mirko Korolija, Dimitrije Popović, Marko Car, Mihajlo Petrović, Milan Grol, Pavle Stevanović, Vladeta Popović, Gustav Krklec, Tihomir Đorđević, Ivo Ćipiko, Vladimir Rejmont, Vladimir Šifer, Miloš Crnjanski, Ivo Andrić, Pavle Popović, Veljko Petrović, Vladimir Nazor ... Miloje Milojević, Fedor Nikić, Anica Savić Rebac, Ante I. Cetineo itd. U knjizi Branke Prpe *Srpski intelektualci i Jugoslavija 1918 – 1929*, (Beograd: Clio, 2018), 373–395, (Biografije srpskih intelektualca) nalaze se kratke biografske beleške o većini osnivača, direktora i vlasnika, urednika i uređivačkog odbora SKG-a.

sti/umetnosti i kulturi, u čemu je *Srpski književni glasnik* bio jedan od glavnih aktera, od svog osnivanja 1901. do početka rata 1914, zadržavši to ugledno mesto i posle 1920.⁴

Srpski književni glasnik je artikulisao, u obe faze svoga izlaženja, ne samo individualizam i liberalni duh kao način postojanja jedne kulture, nego i liberalno političko i društveno usmerenje. U fazi konstituisanja jugoslovenske države (od leta 1918. pa do leta/jeseni 1921), kada se konstituišu oblasti kao osnovni upravno-političko-ekonomski entiteti, od 1. septembra 1920, obnovljeni SKG u *Novoj seriji* uključuje se u diskurs koji se vodi oko svih velikih pitanja koja je nametnulo “novo doba”. Tu su: pitanje granica nove države ili određenje prema spolja, zatim pitanje državnog uređenja ili pitanje “ravnopravnosti i sloboda iznutra”, pitanje agrarne reforme, usko povezano s idejom o modernizaciji društva, druga unutrašnja politička pitanja kao pitanje administrativnog uređenja, spoljnopolitička pitanja kao najširi okvir egzistiranja države i ideja ravnopravnosti u međudržavnim odnosima, kao i novi koncepti kulture.

/ Preuređenje Evrope i sudbina liberalizma na jugoslovenskom prostoru

Ako je pitanje granica nove južnoslovenske države proizilazilo iz geostrateškog preuređenja Evrope Versajskim mirom 1919. i novog geostrateškog mesta i položaja balkansko-srednjoevropskog prostora, sva su ostala pitanja zavisila od preživljavanja liberalnih i demokratskih ideja i pokreta kojima je trebalo da se usmerava društvo kao celina, i u svojim užim varijetetima. Još uvek je otvoreno i veliko pitanje kako su se liberalne političke i društvene snage odnosile prema starim državnim okvirima, i kako su se ponašale i snalazile u novom državnom okviru.

Na opštem planu se uzima da je Prvi svetski rat 1914 — 1918. brutalno prekinuo uspon liberalizma u Evropi i da je veliko fizičko i materijalno stradanje otvorilo prostor za prodor novih ideologija, koje su, kao liberalizam u 19. veku, obećavale uspešniji pravac ljudskog progressa. Ipak, činilo se da je zavr-

4 Леон Којен, *У тражењу новог. Индивидуализам и либерални дух у српској култури*, (Београд: Чигоја штампа, 2015).

šetkom rata dat novi podsticaj liberalnom političkom i društvenom kretanju, rušenjem tri carstva u Evropi i njenom produžetku na Bliskom Istoku, kao i revolucionarnim promenama u carskoj Rusiji. Činilo se da su carevine i srušene zato što su u njima propadale sve nacionalne revolucije i svi drugi liberalno usmereni reformski društveno-politički pokreti. U Habzburškoj monarhiji je slom liberalnih snaga u Beču 1880-ih bio prvi veliki upozoravajući znak da se društvo i politika dubinski menjaju, kako nam je to briljantno pokazao Karl E. Šorske (Carl E. Schorske). Karl Luger (Karl Lueger) je ideologiju stare desnice, austrijsko političko katoličanstvo, transformisao u ideologiju hrišćanskog socijalizma, a Georg fon Šenerer (Georg von Schonerer) je preobrazio ideologiju stare levice u ideologiju nove desnice preobrazivši demokratski, *grossdeutsch* nacionalizam u rasistički pan-germanizam. Obojica su počeli kao liberali a završili su kao njegovi otpadnici, otvoreno se priklanjajući antiliberalnim verovanjima. Poslužili su se antisemitizmom da bi pokrenuli nestabilne elemente stanovništva i obojica su razvili tehnike van-parlamentarnog vođenja politike, i to uz pomoć nasilnika i rulje.⁵

Jugoslovenski prostor, danas poznat pod eufemističkim nazivom Zapadni Balkan, bio je deo tih procesa u nešto vremenski pomerenom i izmenjenom obliku, što je za njega i inače bilo karakteristično. Ugarski deo Monarhije imao je svojih osobenosti, ali je usrdno pratio osnovne pravce njenog kretanja njenog austrijskog dela. Antisemitizam, i njegova dodatna lokalna varijanta: srbofobija, stigli su u gotovo isto vreme na prostor koji je istorija odredila kao Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju.⁶ S antisemitizmom time je stigla i posebna tehnika političke borbe rulje na ulicama, što se osetilo na ulicama Zagreba i po provincijskim gradićima i tokom 1895 — 1903, ali se i nastavilo s varirajućim

5 Karl E Šorske, *Fin-de-Siècle u Beču. Politika i kultura*, (Beograd: Geopoetika, 1998), 106–171, (III *Politika u novom tonu: austrijska trojka*).

6 Гордана Кривокапић Јовић, *Српска народна самостална странка 1903 – 1914*, (Загреб: СКД “Просвјета”, 2000), 7–47. Tu se analizira položaj Srba u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, kako se kreira u Beču, Pešti i samom Zagrebu, nestabilnost tog položaja tokom celog 19. veka, što je kao takvo percipirano i od same srpske zajednice na tim prostorima. Odatle ubrzano političko i društveno povezivanje bogate srpske elite, malobrojne ali upadljive, sa srpskom sirotinjom po provinciji i selima, odatle težnja srpske elite da se bude “pri vlasti”, odatle osećaj izolovanosti ali i integrisanosti, odnosno posebnosti itd. I sami Jevreji u Zagrebu percipiraju srpsku zajednicu kao sebi sličnu, a posle nereda 1902. u Zagrebu, misle i da je Srbima tu gore nego i samim Jevrejima, da je mržnja prema Srbima neka vrsta zaštite samih Jevreja.

sadržajem sve do 1914, pa tokom rata, i posle rata.⁷ Tzv. *politika novog kursa*, oličena u Riječkoj i Zadarskoj deklaraciji iz 1905. i na nju nadograđena politika Srpsko-hrvatske koalicije, bili su južnoslovenski odgovor na ova društvena i politička pomeranja u Monarhiji, kao i na rastuću militarizaciju u celini srednje-evropskog prostora. Koalicija je imala autentično liberalni i izgled i suštinu: promovisala je slogu i ravnopravnost između Srba i Hrvata na hrvatskom autonomnom prostoru i šire, kao što se borila i za osnovna liberalna načela u domenu individualnih i političkih sloboda i prava. To je slomilo stari austrougarski aristokratski konzervativizam koji je, kao praksu lomljenja liberalizma među Južnim Slovenima, favorizovao jednu zajednicu na račun druge: Bahov apsolutizam (1849 — 1859) je favorizovao i jedne i druge kratkoročno promovišući dve državnosti (Ilirsko kraljevstvo i Vojvodstvo srpsko), posle njegovog pada su favorizovani Hrvati (1859 — 1883), a posle tzv. *narodnog pokreta* 1883. Kuenov (Karoly Khuen-Héderváry) režim je pretpostavljao srpski nacionalizam hrvatskom (1883 — 1903). U neku ruku je *politika novog kursa* zatvarala krug vraćanjem na ideale *Revolucije/narodnog pokreta* 1848 — 1849. kao i na iskustvo te traljave liberalne evolucije u senci mađarskog kvazi-liberalizma Lajoša Košuta (Lajos Kossuth) i antisemitizma i antislovenstva koje je dolazilo iz srednje-evropskog zaleđa. I jedno i drugo su druga strana medalje evropskih liberalnih pokreta.⁸

7 *Исцо*. Ugarski deo Habzburške Monarhije je posle Austro-ugarske nagodbe 1867. imao daleko restriktivniji izborni sistem nego austrijski deo. U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji to je bilo još izrazitije, svega nešto iznad 2%, i sve do pojave Srpsko-hrvatske koalicije konzervativno-liberalne snage se nisu usuđivale da ga proširuju. Kuenova konzervativno-liberalna šema vlasti je donela i novu stratešku sliku na južnoslovenskom prostoru: zatvorila je Beču strateške pravce prema Jugoistoku, ugarskom delu otvorila pravce prodora prema Rijeci i prema Bosni. Kako je uz Ugarsko-hrvatsku nagodbu 1868. stvorena i Crkveno-školska autonomija Srba u Ugarskoj, unutar koje je praktikovano opšte pravo glasa među muškom populacijom, srpski pokret je ojačan, i iz njega je crpljena snaga za demokratizaciju na tom prostoru, ali i za srbovanje. I Radićev pokret je počeo da se uspinje u ovim okolnostima. Dakle, tek sa usponom Koalicije se omasovljuje i demokratizuje politika u Trojednice, i do 1910. reformom izbornog zakona dostiže cca 10%. To je postalo važan faktor u novom geostrateškom zaokretu ka jugoslovenskom organizovanju prostora jer je ojačana državnost Trojednice trebalo da postane brana, a ne most, za prodor na Jugoistok. No metode izazivanja nereda na ulicama izvođenjem rulje su počele ranije, barem 10 – 15 godina.

8 Ezekiel Adamovsky, *Euro-Orientalism: Liberal Ideology and the Image of Russia in France* (Oxford, 2006); Domenico Losurdo, *Liberalism: A Counter-History*, (London, New York: Verso, 2011). To je maestralan istorijski prikaz rasističkih stavova, rasističkog ponašanja, iskustva

Antiliberalni pokreti na hrvatskom prostoru, pre svega pravaštvo, nisu dobili u našim historiografijama razrešenje porekla svog idejnog sklopa, ali ni pun prikaz svoje evolucije i rasipanja/okupljanja.⁹ No i oni su imali svoje liberalno krilo koje se ulilo u Srpsko-hrvatsku koaliciju.¹⁰ Svojim idejnim jezgrom i osnovnom maticom pokreta, pa i stranke, ono predstavlja jedan od najznačajnijih integrativnih pokreta, antidemokratskog sadržaja, na južnoslovenskom prostoru. Liberalno pravaštvo je ipak imalo svoj veliki trenutak u proglašenju Države Slovenaca, Hrvata i Srba i njenog Narodnog vijeća. To je ono što je Nikola Pašić želeo da spreči, od leta do decembra 1918, izazvavši time nepopravljiv sukob u srpskom državnom vrhu, navukavši na sebe nezaslužno ružnu etiketu zagovornika tzv. Velike Srbije i protivnika Jugoslavije.

Šta je bila državna zamisao, odnosno projekat na kome se radilo, među liberalnim snagama u Beogradu i Zagrebu do Balkanskih i Prvog svetskog rata? Liberalno usmereni Srbi i Hrvati postižu slogu u pogledu ravnopravnog opšteg položaja srpske zajednice s hrvatskom i u pogledu političke borbe za proširenje prava glasa i za proširenje prava u domenu individualnih sloboda. To su videli kao put nacionalizovanja politike i kulture. Državni okvir je trebala da

- evropskih liberalnih pokreta kroz imperijalnu politiku. Alan Tejlor (A. J. P. Taylor) govori o razobličavanju mađarskog liberalizma pedeset godina posle njegovog evropskog uspona kroz Revoluciju 1848, baš na pitanju Južnih Slovena, (A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809 – 1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, (Chicago: University of Chicago Press, 1976). Teodor Zeldin (Theodore Zeldin) govori o percepciji, ali i praksi, Slovena kao roblja od poznog srednjeg veka pa tokom celog novog veka u: Teodor Zeldin, *Intimna istorija čovečanstva*, (Beograd: Geopoetika, 2003). Zeldin to ne kaže, ali je naše mišljenje da je to ušlo u Habzburško Carstvo, pa se posle proširilo na celinu Srednje Evrope, iz Osmanskog Carstva.
- 9 Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu i Institut za hrvatsku povijest, 1973); Milorad Ekmečić, *Istorija Jugoslavije*, drugo izdanje, (Beograd: Prosveta, 1973, 201–335, Deo treći. Borba za nacionalne države i moderno društvo); Коста Николић, *Прошлост без историје. Полемике у југословенској историографији 1961 – 1991. Главни токови*, (Beograd: ИСИ, 2003). Tu je dat prikaz jednog od najvećih diskursa koji se vodio u nekadašnjoj jugoslovenskoj historiografiji. Između ostalog i o pitanju porekla pravaštva, gde je polazište M. Gross da je to pokret nikao na liberalno-demokratskoj tradiciji velikih evropskih društvenih i nacionalnih pokreta, a M. Ekmečića da je to pokret inspirisan habzburško-ugar-skim idejama o naciji. Pozivao se na Jozefa Etveša (Jozsef Eotvos) i sl. On kaže da je od ideja Ante Starčevića do onih ustaških ravna linija.
- 10 Mirjana Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906 – 1907*, (Beograd: Institut društvenih nauka: Odeljenje za istorijske nauke, 1960). Tu je autorka rekonstruisala veze Koalicije, naročito samostalaca, sa tamošnjim socijal-demokratama Vitomirom Koraćem i Vilimom Bukšegom, i njihovu ulogu u demonstracijama pritiska.

bude Kraljevina Hrvatska i Slavonija ujedinjena s Dalmacijom. Jedna od poluga ojačane autonomije/državnosti toga prostora bila je Srpska crkveno-školska autonomija, koja je prakticovala opšte pravo glasa (bez žena) i stvorila bedem srpskih opština linijom bivše Vojne krajine. Na stranicama *Srpskog književnog glasnika* ovom programu i politici je pružana puna podrška, s naglaskom na ravnopravnom položaju Srba i Hrvata, na ojačanoj autonomiji/državnosti Trojednice, na opštem južnoslovenskom/jugoslovenskom značaju toga.¹¹

Širi smisao i značaj toga se video na stranicama *Srpskog književnog glasnika* tek u spoju s državnom nacionalnom politikom Kraljevine Srbije. U sferi srpskog nacionalnog programa, od vremena Velike istočne krize 1875 — 1878. i habzburške okupacije Bosne i Hercegovine, jeste tzv. Stara Srbija i delom Makedonija, pa tek onda Bosna s Hercegovinom. U vreme Aneksione krize 1908/9. Svetozar Pribičević je ocenio da je Bosna i Hercegovina teritorija koja odlučuje gde će “pasti težište našeg narodnog ujedinjenja”. Kriza je izazvala veliki lom u Srpsko-hrvatskoj koaliciji i Srpskoj samostalnoj stranci, koja se priklonila ideji jugoslovenskog okupljanja u Monarhiji i oko Zagreba, dok se “ravnopravni” položaj Srba u Trojednici i Monarhiji drmao sa svih strana.¹²

Dakle, državni program Koalicije je bio da bude neka vrsta kišobrana, zaštite “slovenskog juga” od nemačkog-austrijskog-ugarskog prodora, što se kroz aneksiju Bosne i Hercegovine 1908. preokrenulo, pa posle dobilo novi zaokret kroz Balkanske ratove 1912 — 1913, čime su dublje razdrmane sve državne strukture prostora. Ovi programi i projekti su odjekivali u vreme konstituisanja nove jugoslovenske države.

Ovaj proces oživotvorenja starih i stvaranja novih državnosti na jugoslovenskom prostoru, koji poglavito nosi južnoslovensko/balkansko liberalno građanstvo, teкао je od kraja 18. veka među Srbima od Temišvarskog sabora 1790 — 1791, kada su se prvi put u povoljnim okolnostima josefinskih reformi (Josif II, 1780—1790), artikulisala osnovna liberalna načela ravnopravnosti i individualnih prava i sloboda. Od tada se ideja državnosti i sa srpskim obeležjem, “cima” u procepu između tzv. Južne Ugarske i Beogradskog pašaluka, između ideje Vojvodstva Banata i ustaničke Srbije, Napoleonovih Ilirskih

11 Јован М. Јовановић Пиџон /Иностранци/, *Политички преглед. Нова бугарска политика. Црногорска скупштина. Хрватски сабор, Српски књижевни гласник*, Књ. XVII, Број 12, 16. децембар 1906, 937–942.

12 Гордана Кривокапић Јовић, *op. cit.*, 73–143, 103.

provincija i habzburškog Ilirskog kraljevstva, između Vojvodstva Srpskog s Tamiškim Banatom i Kraljevine Hrvatske i Slavonije, kojoj se želi pridodati i Dalmacija. Vojnički i politički srpske i hrvatske liberalne društvene snage spajaju ove ideje državnosti, a posle ukidanja Vojvodstva Srpskog srpski liberalni pokret na čelu s Jovanom Živkovićem (potonjim baronom),¹³ ugrađuje se u pokret za oživotvorenje državnosti Kraljevine Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom s liberalnim sadržajem. Krajnji domašaj toga je bila Srpsko-hrvatska koalicija, nastala u novim okolnostima ali na starim temeljima, koja je objedinila hrvatske i srpske liberalne snage. Odatle stalna borba srpskog liberalnog pokreta u Trojedinici za ravnopravnošću, i taj grč opstanka između konzervativnog hrvatsko-ugarskog plemstva i pravaške političke tehnike “nasilja i rulje na ulicama” naučene na bečkim ulicama, koju je istini za volju i Koalicija primenila u svom usponu na vlast 1906, kada je trebala da slomi bansko-velikaški otpor.¹⁴ Tako je zaokruživana Bosna i Hercegovina, i ta metoda je u potonjim vremenima omogućila nastanak onog znamenitog spoja orijentalne, slovenske i (srednje)evropske kulture, koju je Fehim Bajraktarević pokušavao da ugradi u novi koncept jugoslovenske kulture i nauke.¹⁵

Taj sistem *malih državnosti* je bio politički i državni okvir za izgradnju nacionalnih zajednica, nacionalnih društvenih miljea i kultura. U istoriji jugoslovenskog prostora on je bio izraz ali i granica moći liberalnih političkih

- 13 O Jovanu Živkoviću (Sremski Karlovci 1926 – Zagreb, 1902) vidi: Василије Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868*, (Београд: Српска академија наука и уметности, 1969; Г. Кривокапић Јовић, *op. cit.*, s. 92–93, 122.
- 14 Mirjana Gross, *op. cit.*
- 15 Fehim Bajraktarević (Sarajevo, 1889 – Beograd, 1970) je već bio položio državni ispit i doktorirao u Beču kod profesora Rudolfa Gajera 1918, kada je stvorena jugoslovenska država. Otišao je na specijalizaciju u London već 1919, a po povratku u zemlju je postavljen za profesora Klasične gimnazije u Sarajevu gde je ostao do 1922. Tada je došao u kontakt sa Bogdanom Popovićem. On potom odlazi na dvogodišnju specijalizaciju u Alžir, a po povratku u zemlju 1924/5., na poziv upravo Bogdana Popovića, dolazi u Beograd, gde je krajem 1925. izabran za docenta na Katedri za svetsku književnost Filozofskog fakulteta u Beogradu. Prvo je bio profesor u okviru Seminara za orijentalnu filologiju, a posle Katedre za orijentalnu filologiju. Komparatistika, evropska sa orijentalnom, je bilo njegovo veliko polje interesovanja. Njegov akademski lik je bio u mnogome jedinstven, može se reći u svetskim razmerima, jer je kao pripadnik jedne muslimanske zajednice, zagovarao i sprovodio jedan potpuno zapadni koncept orijentalnih studija. U njegovoj komparatistici se može naći variranje ideja o integrisanju, u modernoj formi, orijentalnog nasleđa u celinu jugoslovenskog književnog, kulturno-istorijskog nasleđa. Vidi: Anđelka Mitrović, *Naučno delo Fehima Bajraktarevića*, (Beograd: Filološki fakultet Beograd, 1966).

i društvenih snaga, i značajno je upotrebljavan, ali i zloupotrebljavan, i od drugih ideoloških i društvenih snaga. On može da se percipira kao balkanska verzija sistema *klein-staateri*, onih iz kojih se razvila ujedinjena Nemačka. Kasnije se taj pojam pojavljuje kao “balkanizacija”: stvaranje malih država koje se boje za svoj opstanak. Među integrativnim idejama na južnoslovenskom/jugoslovenskom prostoru, on je nudio najviše prostora za negovanje ideje ravnopravnosti i individualnih prava i sloboda. Pokazao se delotvornijim od mađarskog i austrijskog liberalizma, onih koji su dočekali početak 20. veka.

Šta je *Srpski književni glasnik* video, i podržavao, od ovog traljavog liberalnog pokreta među Jugoslovenima, u prvoj fazi svog izlaženja 1901 — 1914? Video je kao aktivnu, odnosno važeću, staru granicu između dva carstva kako se ustalila u 18. veku, video je otvoreno pitanje Bosne i Hercegovine čiji se položaj i stanje nisu bitnije promenili posle aneksije, video je kao jaču državnu Trojednicu s Koalicijom na vlasti, bio je odmereno kritičan prema sistemu vlasti kralja Nikole Petrovića u Crnoj Gori, otvoreno kritičan prema bednom stanju u evropskim provincijama Osmanskog carstva i propalim reformskim akcijama pokretanim i sponzorisanim spolja, okasnelom Mladoturskom pokretu/revoluciji, i pre svega zamornoj i agresivnoj politici velikih sila, politici večnog arbitriranja, ucenjivanja, maltretiranja, favorizovanja jednih protiv drugih, ono što je Stojan Novaković nazivao “bednom pozicijom Balkana”.¹⁶ Ta politika nije prestala sa stvaranjem Jugoslavije, kojim je ipak bila ojačana pozicija Južnih Slovena. Polazišta u spoljnoj politici su bila inspirisana osnovnim liberalnim idejama ravnopravnosti i sloboda shvaćenih integralno, kao opšteg dobra, što se videlo iz načina na koji je procenjivana, ocenjivana i kritikovana politika velikih država prema osrednjim i malim državama. Pašić je cenio da će nova jugoslovenska država, kao osrednja po veličini i broju stanovnika, biti sposobnija za život od malih jugoslovenskih državnosti, makar uklopljenih i u veće državne celine, pogodnije da se zaštiti agrarni slovenski jug od nasrtaja industrijski razvijene Evrope i ostalog sveta.¹⁷

16 Stojan Novaković, *Balkanaska pitanja i mañe istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886 – 1905*, (Beograd, 1906); Išti, *Naјnovija balkanska kriza i srpsko pitanje. Beleške, razmišljanja, razgovori i politički članci iz 1908 – 1909*, (Beograd, 1910).

17 Nikola Pašić, „Moja politička ispoved. Beleške za brošuru“, u *Srbija i komentari, 1988/1989*, (Beograd: Zaduzbina Miloša Crņanskog, Kњiga I, 1989); M. Ekmечић, *Srbija između Srednje Evrope и Evrope*, (Beograd: Politika, 1992), 54–102. (istorijski koren и социјална динамика југословенског јединства у XIX веку).

Jovan M. Jovanović Pižon u *Srpskom književnom glasniku*: kritičko sagledavanje položaja Južnih Slovena i položaja nove jugoslovenske države

Od početka svog izlaženja, 1901, *Srpski književni glasnik* prati književno, kulturno i politički celinu potonjeg jugoslovenskog prostora iz mnogih lokalnih centara (Trst, Ljubljana, Zagreb, Primorje/Split, Dubrovnik, Cetinje, Priština, Skoplje), kao i politiku koja dolazi iz neposrednog jugoslovenskog okruženja (Atina, Sofija, Bukurešt, Pešta, posle Tirana), istovremeno i onu koja dolazi iz evropskih centara koji su mu određivali sudbinu (Carigrad, Beč, Berlin, Pariz, London, Rim). Na stranicama *Srpskog književnog glasnika*, neprekidnim priložima od prvih do skoro zadnjih brojeva, isticala se autorstvom misao jednog od najznačajnijih modernih spoljnopolitičkih mislilaca, komentatora, istoričara, jugoslovenskog prostora, Jovana M. Jovanovića Pižona (1869 — 1939). Od čuvenog teksta objavljenog u prvim godinama izlaženja časopisa (1903) “Živeo jugoslovenski kralj”, on je tkao mrežu (spoljno)političkog položaja jugoslovenskih zajednica, i posle države, bez predaha. Ono što autentično iznenađuje jeste indirektno iskazano ubedenje da jugoslovenstvo ne čine toliko ni spoljne ni unutrašnje granice koliko postojanje i opstojanje, u političkoj, društvenoj, ekonomskoj solidarnosti, u kulturnom jedinstvu. To se vidi kada se uporedi celina njegovog pisanja pre rata s onom posle rata.

Ako bismo pravili neku mapu intelektualnog nasleđa naše istorije između dva svetska rata, koja se kroz svakodnevno promišljanje spoljnopolitičkih tema i građenje naučnog mišljenja, spajajući prošlost i sadašnjost, bavila recidivima prošlosti u sadašnjosti i nekom projekcijom budućnosti, Jovan M. Jovanović bi svakako zauzimao jedno od središnjih mesta. Pižon je ugradio sadržaj istorije Istočnog pitanja kroz njegove “recidive”, u kontekst jednog šireg događanja, kao što je Prvi svetski rat, i za nas posebno značajno: u kontekst stvaranja jugoslovenske države.

Sadržaj o Istočnom pitanju se javlja u konkretnoj formi, na direktan način se pojavljujući na stranicama SKG-a, ali još više u difuznom obliku, rasuto u raznovrsnim drugim sadržajima. Nesporno da je “duh Istočnog pitanja” oblikovao većinu razmišljanja o novostvorenoj državi: onih koja su se odnosila na unutrašnja pitanja i probleme, i pogotovu onih koja su se odnosila na geostrateški položaj nove jugoslovenske države. Ovi unutrašnji i spoljni motivi bili su

duboko isprepleteni. Na primer, pitanje uređenja nove države nije proisteklo samo iz logike stvaranja novovekovne srpske države, ili iz bega od habzburških modela, ili iz jasne potrebe zadovoljenja geostrateških interesa saveznika u ratu, posebno Francuske, za koju nije bila prihvatljiva ideja federalne države. U unitarističkom rešenju se oseća sindrom zadovoljenja potreba višedecenijski uznemirenih agrarnih zajednica koje, kao socijalna baza svih događanja na jugoslovenskom prostoru u poslednjih dva i po veka, u savezu s lokalnim nacionalnim građanstvom, traže pristup velikim saobraćajnim transverzalama, kojima su Osmanlije i Habzburzi vekovima vladali. Iza ovoga je stajala potreba da agrarne zone konačno dobiju pristup u gradove, koji su bili najznačajnije poluge strane dominacije na nekadašnjem jugoslovenskom prostoru. To je logika organizovanja prostora i vladanja njime, koja je preuzeta iz prošlosti, iz lokalnih sadržaja Istočnog pitanja, gde je slavenskoj agrarnoj zajednici ograničen pristup gradskim naseljima i putnim transverzalama. Ako se to spoji s habzburškom politikom pune kontrole gradskih naselja na južnoslovenskom prostoru, onda nam se otvara puna slika mučne borbe nacionalnog građanstva, koje vodi trgovačke poslove i s mukom se obrazuje, koje je s entuzijazmom prigrlilo ideje ravnopravnosti i individualnih sloboda i prava.

Iz srpske perspektive moglo je izgledati da je stvaranje Jugoslavije na neki način bio beg iz problema Istočnog pitanja, a ne samo razrešenje nagomilanog antagonizma između Srbije i Austro-Ugarske, kroz jednu veću državu poduprtu nacionalnom idejom. Paradoksalno, ali problemi proistekli iz ionako složenog Istočnog pitanja zapravo su se umnožili i uvećali. Braneći liniju istočne obale Jadrana, od Istre i Rijeke do albanske obale, nova jugoslovenska država je nasledila samu srž Istočnog pitanja, ako se izuzmu pitanja Carigrada i Moreuza.

Slika koju o jugoslovenskom prostoru u fazi stvaranja/konstituisanja države u prvim godinama posle rata stvara političko-intelektualna elita puna je drame prošlih vremena. Njeno nastajanje nije uzeto "zdravo za gotovo" ni pre primirja s Nemačkom, ni posle primirja, ni tokom rada mirovne konferencije, a pogotovu ne kroz rad raznih komisija na terenu koje su se bavile demilitarizacijom, okupacijom, razgraničenjima, plebiscitima i sl.¹⁸ Jovan M. Jovanović Pižon nije verovao u njihovu kompetentnost i mogućnost da pravilno

18 Andrej Mitrović, *Jugoslavija na Konferenciji mira 1919 – 1920*, (Beograd: Zavod za izdavanje udžbenike, 1969); Isti, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919 – 1920. Prilog*

procenjuju prilike, okolnosti, da objektivno zaključuju. I kod njega, kao i kod drugih analitičara, jasno se može pratiti na stranicama SKG-a kako s diskursa o prijateljskim/neprijateljskim državama polako prelaze na diskurs o malim i velikim državama, o pravima, slobodama, obavezama jednih i drugih. Posebno u okolnostima nemačkog izbegavanja da plati ratne odštete i jednoj Francuskoj. Činilo se kao da su nova iskustva oslobodila frustracije prošlosti.

Veoma kritički raspoložen, Jovan M. Jovanović Pižon je kroz svoje tekstove¹⁹ definisao novu, postratnu dimenziju Istočnog pitanja. On je akutno Riječko pitanje video kao deo Jadranskog problema, s lancem neuralgičnih tačaka na njegovoj istočnoj obali, a Jadranski problem kao sastavni deo Sredozemno-morskog problema, koji je opet deo većitog Istočnog pitanja. Zato je po njemu Jadranski problem bio svetski problem. “U Jadranu je ključ za rešenje Istočnog pitanja, koji ni ovaj rat nije rešio. Obnavlja se stari rimski prodor na Istok,” piše on.²⁰ U razmatranju “večnosti” Istočnog pitanja nije bio jedini, a produžavao je njegovo trajanje na petsto do dve hiljade godina unazad. Vasilj Popović je nešto kasnije elaborirao do kraja u naučnoj formi ovo prelivanje Istočnog pitanja u Sredozemno-morski problem, kako su oni to nazivali. Celinina viđenja veze između Riječkog pitanja, Jadranskog problema, “Albanskog pitanja”, problema Sredozemnog mora i Istočnog pitanja, bila je složena ali razumljiva.²¹

proučavanju jugoslovenske politike na Konferenciji mira u Parizu (Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1975).

- 19 Станиша Војиновић, *Српски књижевни гласник 1920 – 1941. Библиографија Нове серије*, (Београд: Институт за књижевност и уметност, Нови Сад: Матица српска, 2005). Сви бројеви SKG-a, и старе и Нове серије, приступачни су *online* на сајту: Дигитална Народна библиотека Србије: http://digitalna.nb.rs/sf/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik (posećivan svakodnevno tokom novembra i decembra 2018. i januara i februara 2019).
- 20 Јован М. Јовановић/Иностранци, “Јадрански проблем”, *Српски књижевни гласник*, Књ. I, Бр. 1, 1. септембар 1920, 44–54; Исти, “Опет Арбанаси – Речко питање – руско-пољски рат”, СКГ, I, Бр. 3, 1. октобар, 1920, 226–231; Исти, “Преговори са Италијом. – Криза грчке династије”, СКГ, I, Бр. 6, 15. новембар 1920, 462–465. Ту он разматра идеју неке врсте “италијанске Средње Европе”, али даје и слику крајње нестабилног положаја југословенске државе и споља и изнутра, нарочито спрам Италијана; Исти, “Наш споразум с Италијом”, СКГ, Књ. I, Бр. 7, 1. децембар 1920, 552–555. (Рапалски уговор). Ту он каже како је рат почео ултиматумом Србији а завршио се Ултиматумом Италије Кралјевини СНС. Вели да је морална база за циљеве рата била начело народности и слобода народа, и да су и Савезници и Италија то збрисали овим потезом.

21 *Ibid.*

Jovan M. Jovanović, kao i Vasilj Popović posle njega, razlikuje više tzv. “Prodora na Istok”: kao deo Istočnog pitanja, predratni nemački i austrougarski koji su išli paralelno, italijanski koji je star dve hiljade godina, francuski i engleski, kao i rusko “pomeranje” (kako oni to nazivaju) ka Carigradu i otvorenom Sredozemnom moru.

Kao drugo težište Jadranskog problema, posle Riječkog pitanja, J. M. Jovanović vidi italijanski zahtev za Albanijom (u mesecima i godinama posle primirja). On poredi italijansko traženje mandata za Albaniju s Andrašijevim traženjem mandata za Bosnu i Hercegovinu na Berlinskom kongresu 1878. Italijansku imperijalnu politiku u Albaniji sagledava s mračne strane zloupotrebe i manipulacije jednim narodom, njegovim zajednicama, mimo njihovih interesa. “Na zlo brzi Arbanasi, raspaljivi i fanatici, stari krvnici Srba, mogli bi biti dobri saveznici kad samo zatreba. Sultan Abdul Hamid je pokazao Evropi šta se može učiniti sa njima,” beleži Jovanović, razvijajući u više navrata, kao i drugi autori, motiv upotrebe, i zloupotrebe jedne zajednice protiv druge na Balkanu.²²

Događanja u Albaniji, od pokušaja italijanske okupacije, povlačenja, primirja, novih aktivnosti, usmeravanja tih aktivnosti prema jugoslovenskoj granici, pokazuju kako su se pomešali stari osmanlijski metodi borbe protiv nepoćudnih zajednica, puni nasilja, s novom imperijalnim osmišljavanjem i koncentriranjem aktivnosti na širem prostoru i s velikim ambicijama: “Oružane gomile, snabdevene čak i mitraljezima, maršuju s izvesnim poznavanjem ratne veštine, na liniji Ohrid-Piškopeja i prodiru u našu Teritoriju, pustošeći po arnautski sve ispred sebe, opominjući, po tome, na zulume iz doba Turskog Carstva. Jednovremeno se sa tim u Draču, Tírani, u Skadru i Sofiji, pa čak i u Parizu zbivaju i događanja”, beleži J. M. Jovanović.

Nova saznanja o Istočnom pitanju u prošlosti, kao historiografskom pitanju, nadopunjuju onovremenu sliku spoljnopolitičkih prilika punu motiva tog Istočnog pitanja, motiva koji su činili ogroman deo onoga što se definiše kao njegov “unutrašnji sadržaj”. Postoji tu i motiv mladoturskih agenata, podstrekača nemira među albanskim plemenima.

Jovan M. Jovanović, Vladimir Ćorović, Dimitrije Popović, Milan Đ. Milojević, Tihomir Đorđević, značajno su obogatili problematiku Istočnog pitanja, prateći promptno i onovremenu literaturu. Radi se o desetinama onovremenih knjiga koje su kritički prikazane na stranicama *Srpskog književnog glasnika* a

22 *Ibid.*

odnose se na Istočno pitanje. One su dragocen izvor mišljenja ali i podataka o ovoj temi, i mora se reći da su jako dinamizovale razmišljanja o novoj, imperijalističkoj fazi Istočnog pitanja u vremenu posle Prvog svetskog rata. Uočavanje ovih trendova je bacalo veliku senku na osnovnu zamisao postojanja nove jugoslovenske države kao osrednje evropske države sposobne za život, održive, i koliko-toliko ravnopravne. Među naučnom i publicističkom produkcijom o Istočnom pitanju, bilo je na stranicama SKG-a pravih otkrovenja, koja su pojačavala dramu trenutka stvaranja jugoslovenske države.²³

Kroz nekoliko tekstova, Milan Đ. Milojević posredno i neposredno govori o nasleđu Istočnog pitanja na primeru odnosa s Bugarskom i Bugarima o bednom položaju slovenskih zajednica, rumunskih i grčkih takođe, u Osmanском Carstvu neposredno pred rat. On piše i o tipu država koje su stvorene na Balkanu kao deo rešenja Istočnog pitanja, o moralu, odnosno političkom moralu, i ljudskoj prirodi nacionalnih radnika i političara u balkanskim državicama.²⁴

Posle Prvog svetskog rata težište diskursa o Istočnom pitanju se pomera s pitanja ko je kojoj maloj balkanskoj državici prijatelj a ko neprijatelj, na pitanje položaja malih i srednjih balkanskih/srednjoevropskih državica, i na pitanje uloge i naročito ponašanja velikih država. U pozadini ovoga je bilo pitanje: da li su akteri u Istočnom pitanju, kako spoljni a to su manje ili više svi u Evropi, tako i unutrašnji, a to su Osmanlije/Turci, Grci, Bugari, Rumuni, Srbi, Crnogorci, Albanci, Makedonci, bili samostalni, i kakvi su odnosi moći vladali među njima.

/ Jedan liberalni stav o velikim pitanjima savremenog trenutka

Srpski književni glasnik otvara Novu seriju u vreme kada je svaki dan, nedelja, mesec od oslobođenja, nosio neku dramu u sebi. Drama rata se prelila na dane posle rata. Istoričari postratne epohe, kao i oni koji su o njoj pisali posle, umnožili su i uvećali dramu, pa se dugo, sve do današnjih dana, ta slika neprekidno reprodukovala. Ali i pored svog dramskog naboja, ostala je bleđa slika tih događaja, pa mi zapravo nemamo pun prikaz ni dinamike događanja tokom konsti-

23 Misli se na razotkrivanje novih dokumenata predratne tajne diplomatije.

24 Милан Ђ. Милојевић, “Тактика Бугарске”, СКГ, Књ. I, Бр. 4, 15. октобар 1920, 275–282.

tuisanja prve jugoslovenske države, a nemamo ni mrvicu atmosfere, sem one koju su nam dali književnici i umetnici. Drama nastanka druge jugoslovenske države nam je bila ne samo bliža, nego je i daleko bolje ispričana.

Pitamo se šta je ostalo od drame nastanka prve jugoslovenske države? Puno gorčine, a malo znanja.

Na stranicama prvih brojeva SKG-a od septembra 1920. nema ni traga drame, ima fino iskazane radosti zbog ujedinjenja pomešane s iznenađenjem. Gotovo da nema ničega, sem malih tragova, o jednoj od najvećih drama ujedinjenja, onoj koja je dovela do rascepa u srpskom državnom vrhu u jesen 1918. Dok se stišavao sukob između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora oko toga ko će da bude predstavnik južnoslovenskih naroda pred saveznicima i svetom, iskrsla su nova pitanja i problemi. Težnje članova Jugoslovenskog odbora da on bude priznat za legitimnog predstavnika Jugoslovena Habzburške Monarhije, po češkom i sličnim modelima, nisu prihvaćene od saveznika, pre svega Francuske i Velike Britanije. U leto i jesen 1918. Francuzi su savetovali da se obazrivo ide na stvaranje proširene Srbije koju nazivaju Velika Srbija, i da politička i socijalna osnova te države bude savez srpske i otomanske elite, oko dinastije Karađorđevića. To je Kraljevina Srbija (sa tzv. Starom Srbijom i delovima Makedonije), ujedinjena s Kraljevinom Crnom Gorom i proširena na Bosnu i Hercegovinu. Takva proširena Srbija bi se dalje ujedinjavala s jugoslovenskim zemljama Habzburške Monarhije, koja se već raspadala na sastavne delove. Da je to bio ozbiljan plan vidi se iz toga što se detaljno radilo na stvaranju jedne koncentracione jugoslovenske vlade do koje bi se došlo proširenjem srpske vlade. Nije to bilo odstupanje od jugoslovenskog programa srpskog državnog vrha iz jeseni 1914, već pokušaj da se s liberalnog, odnosno slobodoumnog, kako je to govorio Nikola Pašić, pravca zaokruži srpski nacionalni prostor. Ovaj njegov stav bitno su pojačali pregovori o budućoj jugoslovenskoj državi, obavljani u Ženevi od 6. do 9. novembra 1918, koji su projektovali konfederalnu državu.²⁵

Upravo je na stranicama *Srpskog književnog glasnika* Tomislav Tomljenović,²⁶ koji je poslednji uživao bansku čast u Kraljevini SHS, branio Prvodecembarški akt ujedinjenja 1918, braneći time ravnopravnu poziciju Kraljevine Hrvatske i Slavonije u njoj, i teritorijalni integritet Zagrebačke županije kao

25 Dejan Djokić, ed., *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918 – 1992*, (Hurst & Company, London, 2003).

26 On se javio sa nekoliko tekstova pod pseudonimom Verus. Milan Pribičević navodno nije znao ko se krije iza pseudonima.

stare/nove oblasti, u novom oblasnom sistemu po kome se organizovala država.²⁷ Rasprava koja je otvorena na stranicama SKG-a između Tomislava Tomljenovića/Verusa i Milana Pribičevića²⁸ bila je samo još jedan u nizu primera negovanja slobodne rasprave, jer je tu vladalo duboko ubeđenje da samo ona vodi do istine. Individualizam, kao stvar načina razmišljanja i osećanja pa otuđa i uverenja, negovan je ne samo u ravni književne i teorijske misli, nego i u ravni političkih ustanova i političke kulture, kao i običaja, naravi i vladajućeg morala. U potrazi za istinom, intelektualci oko SKG-a su pokušavali da u hrvatskoj sredini dobiju saradnike i u političkim krugovima, a ne samo književnim i umetničkim. To je išlo vrlo teško.

Ako za spoljnopolićka pitanja J. M. Jovanović Pižon nije imao partnera za razmišljanje, eventualno za sućeljavanje mišljenja, za druga mahom unutrašnja politička pitanja se i našao poneko. Ispadalo je da se njegovom razmišljanju o Rijećkom pitanju i njegovom najširem aspektu i nije imalo šta dodati. Pošto je ostalo usamljeno, zvućalo je dramatićnije. Neravnopravan poloćaj nove države se najviše osećao spram “prijateljskih” država, kad ni savezništvo ni blagonakloni odnosi nisu mogli da prikriju goli odnos moći. Tu liberalna načela nisu funkcionisala, a Pižon je upravo smatrao da bi pravedno rešenje Rijećkog pitanja i granice prema Italiji jako doprinelo stabilizovanju i mirnijem organizovanju države iznutra.²⁹

Ipak se po neko i iz hrvatske sredine usudio da misli nezavisno i slobodno. Poslednji ćovek na banskom poloćaju, kroz dva priloga je izloćio svoje vićenje stanja u Hrvatskoj u te dve i po godine, od proglašenja ujedinjenja do Vidovdanskog ustava. On govori da “smela teorija da akt ujedinjenja ima samo manifestaciono znaćenje za ujedinjenje, predstavlja stalan kvasac za razornu akciju protiv dela ujedinjenja”, te naglašava poricanje ideologije Srpsko-hrvatske koalicionije, i upozorava na frankovce koji su se posakrivali “u rupe, od svetla ujedinjenja”. On sugerije da je “vera u zakon, vlast i poštenu državnu politiku” u Hrvatskoj uzdrmana, da su se stranke u Hrvatskoj poćele rastakati na struje i koterije, i da je koterijska politika poćela da radi na raćun stranaćke celine

27 Томислав Томљеновић, “О приликама у Хрватској”, (у Политички преглед. Унутрашња политика), *Српски књижевни гласник*, Књ. III, Бр. 8, 16. август 1921, 628–632; Исти, “Писмо из Хрватске”, СКГ, Књ. IV, Бр. 2, 16. септембар 1921, 149–153.

28 Исто; Милан Прибићевић, “У одбрану сељачких већа у Хрватској”, *Српски књижевни гласник*, Књ., Бр. 2, 16. септембар 1921, 153–156.

29 Јован М. Јовановић, “Наш споразум с Италијом”, 552–555. (Рапалски уговор).

a u njeno ime. Kada govori o Radiću, koji nije učestvovao u aktu ujedinjenja, ne sugerise da ga to opravdava, već kaže da je opšti razvitak prilika otvorio “put borbenom plemenskom stavu”, “nesrećni pravac plemenske psihoze”. Smatra da bez izgrađene ideologije ne može ni parlamentarna grupa, a kamoli stranka, da izvrši svoju misiju. Na toj osnovi je kritikovao i tzv. parlamentarnu i demokratsku zajednicu, naglašavajući da je upravo to odsustvo otvorilo put “krajnjim elementima”.

Ostavio nam je porazan opis političkog ponašanja Hrvatske zajednice “za režima g. S. Protića”, kada je ona doigrala svoju misiju do kraja, kako on kaže, i naterala uz pomoć zgodnih prilika i raznih “rastrojnih elemenata”, veći deo Hrvata na isključivo plemenski borbeni stav. Ta stranka je pri tom gotovo potpuno nestala, ali je ostao onaj deo “žučljive inteligencije” koji je i bio glavni inspirator tog pravca. Nastavlja, kako je ta inteligencija bila zadojena plemenskom mržnjom i nije bila vaspitana u ideji jedinstva, i ona je kvasac koji podgreva borbenost protiv državnog jedinstva i na nelegalan način, za što daje i primere. Nasuprot ovoj grupi, daje sliku “onog dela Srba prečana” kojima je usađena mržnja prema hrvatstvu i Zagrebu, i za koju on smatra da je za narodno jedinstvo samo prividno, iz oportunitizma. Ona traži, veli on, “zavojevački pravni akt za svoje srbovanje”. Dalje opisuje njenu metodu zauzimanja položaja. Kaže da su te plemenske struje spojene s koterijskim vodile ka pojavi autokratskog, odnosno ličnog režima. Na kraju zaključuje da su “ekstremni Hrvati” pridobili većinu ostalih Hrvata, ali da “ekstremni Srbi” još nisu pridobili većinu Srba za “hegemoniju”, za “imperijalizam”, kako on to kaže. Oba ekstrema su pokazivala sličnosti u taktici: hoće da isključe svaki upliv “Srbijanaca” iz hrvatskih poslova, u kojima se banska vlast nalazila između ova dva ekstrema; zatim su “postala” Seljačka veća nasuprot Radićevim; obe struje stoje na gledištu da je inteligencija nepotrebna u političkom životu, sem nekolicine i da mandate treba razdeliti “među ljude iz neukog puka” koji bi bio poslušan. Obe struje pritom neprestano i sistematski raspiruju plemensku mržnju. To su demagozi i njihova neprosvećena i fanatizovana masa, veli Tomljenović.³⁰

Na ovu poraznu sliku sloma liberalnog duha na prostoru onoga što je bila autonomna Kraljevina Hrvatska i Slavonija, odgovorio je Milan Pribičević, kao osnivač Seljačkih veća. On nije imao argumenata kojima bi je ublažio.

30 Vidi napomenu 26.

Posredno je odgovarao objašnjavajući “karakter naroda u većima”, o tome da je tu ojačala samo socijalno-ekonomska strana programa i rada, što je bila prirodna posledica siromaštva naroda. Nacionalno oslobođenje je trebalo, veli on, da bude nadopunjeno ekonomskim. Objasnjavao je da u seljačkim većima nema komunista, nema antidržavnih elemenata, drugih seljačkih demagogija, manifestuje se bratsko držanje i jednakost s Hrvatima; dalje razmatra pitanje psetarine koju zove “ružna poreza” koju su seljaci odbijali da plaćaju i obračali se Seljačkim većima da to razreše, zatim pitanje ovčje zaraze i sl. Optužuje “Verusa” da hoće da pokaže svojim tvrdnjama da su Srbi u Hrvatskoj “veći grešnici od Radićevaca” i “da je opravdan zahtev da se Srbijanci preko glava tih Srba sporazumevaju s Hrvatima”. Smatra da su Srbi iz Hrvatske bili stradalnici i tokom rata i posle njega, i da im je možda jedina greška što su suviše “pokazivali svoju radost zbog ujedinjenja”. Na kraju iznosi politički aksiom budućih samostalnih demokrata (nekadašnja Srpska narodna samostalna stranka) da je sporazum Srba i Hrvata u Hrvatskoj preduslov za opštedržavni sporazum. Hrvatska Irska u Jugoslaviji proizvodi srpsku Irsku u Hrvatskoj.³¹

S druge strane, dalmatinsko liberalno građanstvo, i hrvatsko i srpsko, traži sporazum Zagreba i Beograda: ne ni s Beogradom ni sa Zagrebom već s ujedinjenim i složnim Beogradom i Zagrebom. Ovo je odslikavalo liberalnu projekciju jačanja dva centra u državi i dinamičnu liniju uticaja između njih. Neravnopravan spoljnopolitički položaj nije doprinosa jačanju liberalnih snaga u novostvorenoj državi.

Na stranicama *Srpskog književnog glasnika* je još jedna ofucana tema nekadašnje jugoslovenske istoriografije obrađivana kroz raspravu, ali s nešto manje ubedljivosti. Raspravom “o seljačkim nemirima u Hrvatskoj” je SKG na neki način otvorio svoju novu seriju. U njoj su učestvovali, izražavajući svoje individualno mišljenje, Adam Pribičević, ideolog i praktičar seljačkog pokreta Srba u Hrvatskoj, Kosta Kumanudi i Eugen Mautner, znameniti zagrebački novinar.³²

Prvo je u broju 3, od 1. oktobra 1920, izašao veliki tekst Adama Pribičevića pod naslovom “Seljački nemiri u Hrvatskoj”. To je bio prvi članak o Hrvatskoj uopšte. A. Pribičević definiše srezove u kojima je izbila pobuna kao “kulu

31 Pored teksta Милан Прибићевић, “У одбрану сељачких већа у Хрватској”, *Српски књижевни гласник*, Књ., Бр. 2, 16. септембар 1921, 153–156, види и текст Adama Pribičevića u SKG-u.

32 Адам Прибићевић, “Сељачки немири у Хрватској”, *Српски књижевни гласник*, Књ. I, Бр. 3, 1. октобар 1920, 275–282; Коста Кумануди, “Сељачки покрет у Хрватској пред

hrvatske opozicije poslednjih 20 godina”. Dakle, oni su opozicioni daleko pre nego što su postali delovi nove jugoslovenske države. To su izborni srezovi Sisak, Velika Gorica, Dugo Selo, Križevci, Koprivnica, Bjelovar, Križ, Čazma, Sveti Ivan Zelina. Njihova parola je “Vjera u Boga i seljačku slogu”, kaže Pribičević. On smatra da uzroci nemira nisu socijalno-politički, ili ekonomsko-politički, i poredi ih sa siromašnijim srezovima, u drugom pravcu politički orijentisanim. Vidi niz uzroka opšteg, svetskog karaktera, kao što su revolucionarna psihoza sa ruskim žarištem, teška ekonomska situacija, poremećaj moralne ravnoteže u ljudstvu, pad prestiža vlasti države. Ali vidi uzroke i sekundarne naravi: apriorno neprijateljsko držanje prema vlasti, tuđinske agitacije, mađarske i italijanske prvenstveno. Tu zonu agrarnog prstena oko Zagreba vidi inače kao onu koja je izrazito materijalno i politički profitirala tokom rata 1914 — 1918.³³

Kosta Kumanudi je u sledećem broju *Srpskog književnog glasnika* dao analizu diskusije o nemirima u Hrvatskoj, koja se vodila u Privremenom narodnom predstavništvu. Kaže da su jedni dokazivali da je buna bila pripremana, drugi da je bila spontana, jedni da je pokret nosio čisto socijalni karakter i imao obeležja klasne borbe, drugi da je imao plemenski značaj sa svim znacima nacionalne netrpeljivosti, jedni da je pokret bio “planinska bujica” koja je silno izblila i brzo prošla, a drugi da je to bila “eksplozija nezadovoljstva dugo gomilana i podbadana mračnim silama”.³⁴ Možemo zaključiti da je agrarni prsten oko Zagreba bio politički monolitan, da je pripadao Hrvatskoj seljačkoj stranci koja se tada nazivala i Hrvatska republikanska seljačka stranka. U samom Zagrebu su cvetala razna politička opredeljenja. Pažljivije čitanje *Srpskog književnog glasnika* navodi na zaključak da se Stjepan Radić, tadašnji vođa HRSS-e, više rukovodio događajima u austrijskom i nemačkom zaleđu, neko što je vodio računa o događanjima u samoj jugoslovenskoj državi u nastajanju. Dobre dve i po godine od primirja Nemačka je izvrđavala plaćanje reparacija i bila daleko od toga da se ponaša kao poražena država, sve do Londonske konferencije u proleće 1921 (februar — maj), pa je on zaključivao da je “glavom platio” nemački car ali ne i nemački narod.³⁵ Kada je video da se pritisak na Nemačku i Austriju

парламентом”, СКГ, Књ. I, Бр. 4, 15. октобар 1920., 309–312; Исти, “Сељачки покрет у Хрватској – Законске уредбе”, СКГ, Књ. I, Бр. 3, 1. октобар 1920, 231–235. ту се широко причава чланак Eugena Mautnera.

33 Адам Прибићевић, “Сељачки немири у Хрватској”, 204–210.

34 Коста Кумануди, “Сељачки покрет у Хрватској пред парламентом”, 309–313.

35 Ј. Јовановић /Иностранци/, “Лондонске одлуке. – Америка”, *Српски књижевни гласник*, Књ.

značajno pojačao, bez obzira koliko su stvarne i ozbiljne bile njegove veze sa srednjoevropskim zaleđem, on je usvojio staru pravašku strategiju okretanja prema istoku, prema Rusiji, radi razrešenja “hrvatskog pitanja”. Pravaši su posle Februarske revolucije 1917. u Rusiji cenili da će demokratska Rusija biti “Arhimedova poluga” kojom će izvojevati hrvatsku nezavisnu državu.³⁶

U drugom članku u istom broju pod naslovom “Seljački nemiri u Hrvatskoj. – Zakonske uredbe”, Kumanudi daje neke zaključke: on govori o “revolucionarnoj neurozi... kojoj se ni naše selo nije moglo oteti, jer se sve mase u Evropi nalaze u jednom bolesnom stanju”, zatim o “nekažnjeno sprovedenim akcijama tuđinskih agenata spolja i separatističkih elemenata iznutra” kojima je cilj da razruše državno jedinstvo, kako je on to video. Treći njegov zaključak je bio da su “nemiri obojadisani i šovinističkim duhom” i izraz su plemenske mržnje i netrpeljivosti. Ekstenzivno citira delove teksta Eugena Mautnera, zagrebačkog novinara, za kojega kaže da je napisao jedan “razuman članak” o događanjima u Hrvatskoj. Prenosi njegovu opštu opservaciju o opadanju autoriteta vlasti, kao i nedostatku kontinuiteta vlasti. Mautner je smatrao da “o masama seljačkim niko ne vodi računa” i da su “one (su) ostavljene same sebi i svima rđavim instinktima”. Za mlađu inteligenciju je rekao da “igra u Hrvatskoj ulogu ironičnog posmatrača”. Položaj Kraljevine SHS poredi s položajem ostalih država stvorenih posle raspada Austro-Ugarske Monarhije, i vidi ga kao rđavog.³⁷

U prvoj polovini novembra 1920. Jovan Jovanović Pižon je, uoči pregovora s Italijanima u Santa Margeriti, dao svoju percepciju unutrašnjih i spoljašnjih prilika u kojima se nalazila jugoslovenska država u nastajanju. On pomera fokus na spoljnopolitičke prilike i pokazuje zavisnost unutrašnjih od spoljnih prilika i obrnuto. Od primirja u jesen 1918. naovamo one su se kretale u rđavom pravcu po novu državu, misli Pižon. Video je da je liberalni duh u međunarodnim odnosima puka iluzija, i da je ravnopravnost nove jugoslovenske države u krugu savezničkih država ništavna. Kaže kako Narodno predstavništvo ne može da sastavi nikakva moralna sila da bi izglasalo budžet i najhitnije zakone. Pred izbore za Ustavotvornu Skupštinu, na celini državne

11, Бр. 6, 16. март 1921, Nemačka do februara 1921. još nije bila predala sudu ratne krivce, nije izvršila razoružanje, nije predala u gotovini 20.000.000.000 zlatnih maraka.

36 Terminologija je iz iskaza Mije Miškulina i gospičkog pravaškog kruga.

37 Коста Кумануди, “Сељачки немири у Хрватској – Законске уредбе”, *Српски књижевни гласник*, Књ. I, Бр. 4, 16. новембар 1920, 231.

teritorije percipira žestoku borbu koju vode “oni koji odlaze i oni koji dolaze”, stari i novi, predratni mentalitet s novim. Video je da je antagonizam Hrvata i Srba u Hrvatskoj i Slavoniji već bio jako zaoštren, da je verska podvojenost u Bosni i Hercegovini bila izrazita, isključivost Slovenaca, “izgladnelu, dugotrpeljivu Crnu Goru”, stranački iscepanu Srbiju, “komunističku Južnu Srbiju”,³⁸ “ucveljenu ali čvrstu Dalmaciju”, nekoliko desetina hiljada izbeglica iz Dalmacije, Trsta, Istre, Gorice, Gradiške i Koruške, “sa svima posledicama koji je iz osnova poremetio materijalni i moralni život u našoj državi”.

Prema spolja, on vidi nesređene odnose s Mađarskom, neuređene granice s Bugarskom i Austrijom, defenzivan savez sa Češkom, nerešeno pitanje s Albanijom, neregulisanu ratnu odštetu, neuspeh u plebiscitu u Koruškoj, organizovanu propagandu i antidržavnu kampanju na granicama naše države i u samoj državi. Naglašava da je uz gotovost postojao i pristanak nove države da neposredno pregovara s Italijom o budućim granicama između dve države i namera da se izvede načisto da li je taj sporazum moguć ili treba pribegavati odluci velikih sila, za koje kaže da im je Jadransko pitanje već bilo dojadilo. Zaključio je da će to pitanje, čiji značaj je video u svetskim razmerama, ostati i nadalje otvoreno (bez obzira na ishod Konferencije od novembra 1920), da neće biti skinuto s dnevnog reda dokle Jadransko more ne bude “sasvim slobodno”, što je malo verovatno zbog “imperijalističkih težnji Italije”.³⁹

Individualna kritička misao, iskazivana u širokoj lepezi na stranicama *Srpskog književnog glasnika*, otkriva nam ne samo složenost situacije u kojoj se konstituisala nova jugoslovenska država, već i duboki procep u kome su se našle liberalne ideje ravnopravnosti i individualnih, pa time i grupnih, sloboda i prava.

Srpski književni glasnik, koji je izlazio u dve različite epohe, onaj pre i onaj posle Velikoga rata, percipirao je dve različite jugoslovenske situacije. Onu koja je prethodila Velikom ratu i počivala na realnosti postojanja Austro-Ugarske Monarhije i procesa raspadanja Osmanskog Carstva. Borba za proširenje prostora za izgradnju liberalnih demokratija, čiji je jedan izraz predstavljao i SKG, spojena je s oslobodilačkim pokretima kraljevina Srbije i Crne i Gore. U Austro-Ugarskoj Monarhiji, *Glasnik* je prepoznao stvaranje Srpsko-hrvatske

38 Južnom Srbijom se naziva Stara Srbija (Kosovski vilajet) i Makedonija.

39 Јован Јовановић Пижон, “Преговори са Италијом. – Криза грчке династије”, *Српски књижевни гласник*, Књ., Бр. 6, 15.

koalicije, kao i njen uspon do vlasti, kao borbu za proširenje liberalnih sloboda koje su našle izraza u jačanju državnosti Trojednice (Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija), tražeći da se Hrvatska i Slavonija spoje s Dalmacijom, kao i težnju za oživotvorenje Vojvodstva srpskog i Tamiškog Banata, ukinutog 1859, kao okvira za izgradnju liberalnog društva, budući da je konzervativni režim vlasti (sa malo primesa liberalnog) ostavljao neznatno prostora za to. Važna poluga u toj borbi je bila i Srpska crkveno-školska autonomija. Za Kraljevinu Srbiju, a delimično i za Kraljevinu Crnu Goru, ova politička borba Južnih Slovena u Monarhiji imala je strateški značaj suprotstavljanja nemačkom i austrougarskom prodoru na Jugoistok, na Balkan. Ona je bila priprema za dublje preokrete na tom prostoru, što su prepoznali i Francuzi. Aneksiona kriza 1908/9. jeste unela izvesne zebnje i nesporazume, ali nije poremetila strateško povezivanje liberalnih snaga među Južnim Slovenima. Istorijsko jezgro liberalnih snaga na jugoslovenskom prostoru nastalo je, i obnavljalo se, baš u zoni odakle potiču i tvorci *Srpskog književnog glasnika*. Slabost liberalnih snaga postala je izrazitije vidljiva tek u epohi posle Prvog svetskog rata: iako su preživeli traume rata, oni nisu mogli da se takmiče s novim autoritarnim pokretima koji su ih okruživali.

GORDANA KRIVOKAPIĆ JOVIĆ
Liberal Yugoslavism in *Serbian Literary Gazette*
(*Srpski književni glasnik*) in the 1920s

Summary

This article focusses on relations between liberal ideas and Yugoslavism, from the times when these two projects emerged in the late 18th century to the process of formation of Yugoslav state in 1919 — 1921. Liberal ideas in Western Balkans had made grounds on which it became possible to promote integration based on South-Slavism. The main achievement of the struggle for liberal ideas in the 19th century was small-stateness of South Slavonic communities. In external terms, these communities defined the space as South-Slavonic, whereas they tried to liberalise it within these boundaries, internally. We follow the main currents of this process through analysis of articles

published in Serbian Literary Gazette (*Srpski književni glasnik*), by focussing especially on liberal components. SKG provided platform for both Liberal Yugoslavism, as well as for critical thinking and promotion of individualism among its authors. It served as a framework for critical analysis and deliberation on various issues, both internal and external, during the period of the making of Yugoslavia.

KEYWORDS: *Serbian Literary Gazette (Srpski književni glasnik), Yugoslavism, Liberalism, Individualism, Critical Thinking, Jovan M Jovanović Pižon.*